

Дослідження різної природи незаконних трансакцій в Україні¹

*Коли я щось отримую, це подарунок,
а коли вимагаю — то це хабар.*

Анотація

Висловлюючи сумнів з приводу змісту більшості матеріалів, де корупцію розглядають як зло, котре в Україні необхідно викоринити, автор цієї статті пропонує проаналізувати і розібрати випадки дрібної корупції, яка радше допомагає людям вижити, ніж збагатитися, — у рамках теорії обміну подарунками, запропонованої Марселем Моссом (Marcel Mauss).

Основну увагу у статті зосереджено на найбільш “корумпованих” місцях в Україні: вищій навчальний заклад, лікарня, пост дорожньо-патрульної служби (ДПС), що має на меті докладний аналіз того, що лежить в основі цих трансакцій. Крім цього, розглянуто ролі, що їх виконують дієві ці механізми, що дає змогу розпізнати так звану перехідну зону між різними видами корупції, — як вочевидноється з прикладів, розглянутих у статті.

Ключові слова: *хабар, корупція, подарунок, економічна трансакція, лікарня, міліція, Україна, вищий навчальний заклад*

¹ Перший варіант цієї статті був опублікований під назвою “Якщо я щось отримую, це подарунок, а якщо вимагаю, то це хабар” і був присвячений місцевому значенню економічних трансакцій у пострадянській Україні; часопис “Антропология в действии” (If I receive it, it is a gift; if demand it, then it is a bribe // Anthropology in Action. — 2008. — № 5 (3). — Р. 47–60). Автор висловлює подяку Олександрові Пригаріну за допомогу і обговорення цієї теми під час польових досліджень в Одесі, Вікторові Степаненку за консультації й допомогу в опублікуванні цього варіанта, а також видавництву “Bergham Books”, що дало можливість оприлюднити результати дослідження. Фінансову підтримку надано Фондом Марії Кюрі (Marie Curie Fellowship. Ref: 219691).

Останніми роками і вчені пострадянського перехідного періоду, і політичні аналітики виявляють неабиякий інтерес до корупції¹ в Україні й до масштабів її поширення. Корупція не тільки зростає кількісно (згідно з даними деяких звітів), а й поширюється на зовсім різні царини життя. Відповідно до дослідження, яке нещодавно здійснила організація “Transparency International”, Україна є найбільш корумпованою серед країн СНД)². Останнім часом уживання терміна “політична корупція” певною мірою зсунуло акцент на боротьбу з корупцією на політичному рівні³, хоча всім відомо про хабарі в інших сферах життя людей, зокрема у сфері освіти й охорони здоров’я⁴. Що менш відомо, але так само важливо, — той факт, що більшість матеріалів стосовно корупції зосереджені лише на кількісному аспекті цього явища, не беручи до уваги його якості. Чи має “знак уваги” на адресу університетського викладача такий само стосунок до справи невинної боротьби із корупцією, як і “подарунок” від бізнесмена політикові? Ігнорування таких відмінностей призвело до того, що і західні аналітики, і слідом за ними українські визначають корупцію в Україні як ендемічну, абсолютно нехтуючи тими локальними чинниками, які, можливо, допомогли б по-іншому інтерпретувати результати цих досліджень. Ця ситуація нагадує стан речей у Росії, описаний Гемфрі як “потік аналізів корупції в західній пресі, що часто відбивається й у російській, але не відповідає ані тому, що так чи інакше відбувається на практиці, ані розповідям самих людей” [Humphrey, 2002: р. 128]. Іншими словами, я припускаю, що узагальнення в інтерпретації корупції в українському суспільстві мають вельми поверховий характер. Щоби глибше вивчити культурну специфіку корупції в цьому випадку, нам потрібно не випускати з поля зору картину соціально-економічних структур, що лежать в основі українського суспільства, і сформулювати визначення хабара і подарунка. Це також дає змогу зрозуміти характер локального сприйняття такого роду явищ і пояснить результати згаданих вище досліджень.

Мета цієї статті — взяти під сумнів традиційне вживання слів “хабар” і “корупція”, які зазвичай використовують для описання того, що відбувається у нинішній Україні. Цілком можливо класифікувати низку практик як “корупційні”. Разом із тим не менш важливо відрізняти дії, що можуть зашкодити державі, від тих, що допомагають людям вижити за умов відсутності держави.

¹ Див., зокрема: Corruption, Democracy, and Investment in Ukraine by the Atlantic Council of the United States (October 2007); Corruption Assessment: Ukraine, Report by USAID (10 February 2006).

² Див.: The Kyiv Post, Global corruption survey: Ukraine has highest level of corruption among Newly Independent States. — (<http://www.kyivpost.com/news/nation/detail/42729>).

³ Політична корупція в Україні: суб’єкти, прояви, проблеми, протидії. Центр Разумкова, 27.11.2009.

⁴ Нещодавнє дослідження Київського міжнародного інституту соціології, присвячене, зокрема, корупції в системі вищої освіти (<http://www.kiis.com.ua/txt/doc/08122009/pr.doc>).

З цією метою стаття зміщає вельми разміту грань між подарунком і хабарем, щоб уявити перехідну зону між цими двома явищами. Це допоможе глибше осягнути українські соціально-економічні реалії. Головним аргументом тут є те, що моральні норми та цінності деяких нещодавно утворених держав, зокрема пострадянських, часто передбачають запозичені із західних моральних і правових норм інтерпретації таких явищ, як подарунків і корупція, але не враховують місцевих особливостей. Антропологи, які здійснюють дослідження в цій сфері, незрідка попереджають про існування локального — і своєрідного — сприйняття такого штибу економічних трансакцій, що становлять підґрунтя пострадянських економік. Наприклад, Вернер [Werner, 2003: р. 203], коли говорить про Казахстан, зазначає, що тамтешні антикорупційні заходи мають враховувати місцеві уявлення про моральні принципи. Однак запозичення широкого розуміння корупції часто призводить до того, що численні трансакції потрапляють до категорії хабарів. Приміром, Танзі [Tanzi, 2001] навіть заперечує визначення подарунка М. Моса [Mauss], стверджуючи, що хабар передбачає обопільність, а подарунків — ні. Це підтверджує гіпотезу Темпла і Петрова [Temple, Petrov, 2004] про те, що рутинна практика “ти мені, я тобі” за доби комунізму часто-густо перетворювалася на інституціоналізовану, надто поширену корупцію. Але перш ніж прийняти такі висновки, слід прислухатися до Вернера [Werner, 2003: р. 181] і для початку порівняти розуміння корупції в тій чи іншій місцевості із визначеннями впливових міжнародних організацій. А позаяк економічні й соціальні стандарти відрізняються на Сході і на Заході, необхідно сформулювати нові визначення для окремих видів економічного обміну з урахуванням українського контексту.

У суспільстві, ґрунтованому переважно на неформальній економіці й родинних зв'язках, де держава не в змозі забезпечити навіть базових потреб громадян, тіньова економічна оборудка, хоч би як ми її називали — обміном подарунками чи корупцією, — доволі часто компенсує неспроможність держави. У цьому смислі я стверджую, що обмін — чи то подарунок або хабар — лежить в основі українського суспільства. На думку Срубара [Srubar, 1981], радянська економіка не могла функціонувати без цих оборудок. Відповідно, спадок радянського минулого наводить на думку про те, що витоків цього явища слід шукати в історії країни [Степаненко, 2006]. Погоджуючись із цим, я, втім, гадаю, що дихотомію “подарунок — хабар”, що стоїть майже за всіма оборудками в пострадянській Україні, найчастіше не брали до уваги. Використовуючи дані, зібрані мною в перебігу включеного спостереження в Одесі та її околицях (у 2003–2006 роках), я хотів би висловити в цій статті припущення, що різка відміна між подарунком і хабарем, що у більшості випадків сприймається майже автоматично, потребує нового визначення, щоб увиразнити його контекстуальну значимість. Своєю чергою, кінцева мета пропонованої статті — показати, що деякі схеми корупції можна інтерпретувати як “brift” — щось середнє між обміном *подарунками* і *хабарем* (*bribe & gift*). Це і є основний вид оборудки для виживання в сучасному українському суспільстві.

Вивчення економічної взаємодії у пострадянському просторі: теоретичні засади

Соціальне значення “обміну” в пострадянських суспільствах уже досліджено, хоча здебільше ці праці стосуються Росії (див., зокрема, книгу К.Гемфрі [Humphrey, 2002]). Різні дослідники описували це явище по-різному: Хемфрі [Humphrey, 2002] — як форми хабара; Патіко [Patico, 2002] — як “знак уваги”; Лонкіла [Lonkila, 1987] і Леденьова [Ledeneva, 1998] — як налагодження знайомств. Схожі риси між російським і українським суспільствами дають підстави поширити отримані висновки на обидві країни. З цією метою необхідно визначити об’єкт пропонованого дослідження. Я цікавлюся трансакціями “у вигляді подарунків”, до яких люди “вдаються” за відсутності необхідної мережі знайомств [Хемфрі, 2002: с. 129]. Найімовірніше, трапившись одного разу, це не стане початком соціальних взаємовідносин. Тому такі трансакції можна класифікувати як корупцію. На відміну від Ривкіна-Фіша [Rivkin-Fish, 1997] (цит. за: [Patico, 2002: р. 352]), я не певен, що порядок здійснення обміну настільки вже важливий, адже, судячи з результатів *case studies*, це не впливає на саму сутність трансакції. Зрештою, на відміну від Патіко [Patico, 2002], ми не маємо надавати обладдці того чи того смислу залежно від того, включає вона пропонування у вигляді грошей чи ні.

Раніше Пері [Parry, 1991] і Томас [Thomas, 1989] показали, що суб’єктивний характер речей і грошей — значення котрих чітко визначається місцевою культурою, політичним укладом і контекстом — складається таким чином, що, як зазначає Патіко, розмірковуючи про шоколад і коньяк [Patico, 2002], певні речі набувають особливого значення, коли їх пропонують як “знаки уваги”. Однак одного цього аргумента замало, щоб охопити всі випадки в Україні, де гроші та речі часто є взаємозамінними. Я можу висловити припущення, що головне — зміна історичних умов, хоча тенденція пропонувати шоколад і коньяк (або бренді) й досі існує, за постійного зростання пропозиції предметів розкоші, хоча й сумнівної якості (див.: [Патіко, 2003]), гроші набувають дедалі більшого значення для пересічного українця. Гроші аналогічним чином управляють фінансовими потребами геть усіх людей і, можливо, відповідальні за “вестернізацію” українців: деякі респонденти говорили, що побоювалися пропонувати “класичний” подарунок, позаяк ширший вибір товарів породжує й ширші запити, що їх “стандартний” подарунок уже не задовольняє.

К.Вонер [Wanner, 2005], з огляду на особливості структур соціально-економічного життя в Україні, запропонувала переключитися з об’єктивної моралі на суб’єктивну, щоб виправдати — хоча й не повною мірою і лише за певних умов — такі дії, як хабар чи порушення зобов’язань, те, що в західній культурі стигматизується. Вона стверджує, що в Україні люди могли б “підписатися під різними моральними принципами” [Wanner, 2005: р. 14], продиктованими потребами *ad hoc*. У зв’язку з цим я маю намір запропонувати поняття контекстуальної моралі, яке б могло полегшити розуміння уявлень місцевих жителів про деякі трансакції, що їх засуджують у західній моралі — котру часто подають як об’єктивну, але при цьому забува-

ють, що участь у згаданих трансакціях за реалій України найчастіше є не справою вибору, а необхідністю.

Схоже, від 1991 року мало що змінилося, коли І.Срубар висловив думку, що перемикання уваги на споживання — і подальше створення соціальних мереж перерозподілу товарів — виконувало певні функції в радянській економіці; воно компенсувало її неефективність і знижувало ймовірність політичної активності серед індивідів, зайнятих у цих трансакціях. Це послабляло політичні позиції таких людей, оскільки їх можна було шантажувати тим, що вони беруть участь в операціях, затаврованих ганьбою в суспільному дискурсі. І 2006 року український уряд усе ще дозволяє (звісно, неофіційно) хабарництво і контрабанду, бо це знімає претензії стосовно низьких зарплат і невпинного зростання вартості життя. У моїх дослідженнях, які стосуються *електропотяга* Одеса–Кишинів [Polese, 2006a], я висловив сумнів із приводу “одностайної”, підтримуваної політологами й економістами ідеї, ніби “хабарництво” згубне для економіки і для суспільства загалом (як зазначала У.Вернер [Werner, 2003: р. 204]). На противагу цьому я хочу показати, що не всі дії, котрі відповідно до [західної] моралі й законодавства країни потрапляють до категорії незаконних, насправді суперечать інтересам цієї самої країни і що низка здійснюваних “під столом” трансакцій можуть виявитися навіть корисними якщо не для економіки, то принаймні для суспільства. У результаті або треба дати інше визначення хабарництву, або погодитися, що хабарництво не можна автоматично асоціювати з корупцією.

Подарунок і хабар: універсальні концепти?

Оскільки межа між подарунком і хабарем стає дедалі хиткішою, важливо пояснити, як я планую використовувати ці слова в ролі термінів. Починаючи із визначення подарунка як назагал соціального факту, сформульованого Марселем Мосом [Mauss, 1924], подарунок розуміють як фундаментальну структуру відносин між людьми в суспільстві, і він завжди містить у собі часточку того, хто дарує. Це визначення певною мірою передбачає особистісний характер подарунка; це означає, що такий обмін можливий лише між двома зацікавленими індивідами. Крім того, як роз’ясняє Мос, це включає три основні зобов’язання: зобов’язання дати, отримати і віддячити, щоб у результаті забезпечити комунікацію й вибудувати соціальні взаємовідносини між індивідами. Нещодавні дослідження довели, що подяка не обов’язково передбачає матеріальне вираження, наприклад, коли людина, котра дає, має зиск від самого цього акта [Peggy, 1986] або коли адресат сприймається як гість дарувальника [Polese, 2006b]. Мос стверджував, що така форма організації властива архаїчним суспільствам, де ідея держави — як розпорядника благ — відсутня. Неспроможна держава, подібна до України, не може виконувати функцій розпорядника благ навіть у великих містах, звідси такі само характерні риси, що й описані в архаїчних суспільствах. Отже, я стверджую, що запропонований Мосом аналіз обміну подарунками цілком застосовний до українських реалій.

У більшості державних секторів української економіки держава не в змозі відігравати роль розподільника благ. Лібералізація окремих секторів не супроводжувалася створенням *super partes* органів контролю, а динаміка економічного життя — і цін — не супроводжується відповідним зростанням заробітної плати, принаймні для державних секторів, де працівники день у день відчувають зниження своєї купівельної спроможності. Приміром, у січні 2003 року середня зарплата в секторі освіти становила 349,43 грн, у сфері охорони здоров'я — 293,41 (за курсу євро у січні 2003 року 5,60 грн), тоді як у фінансовому секторі вона сягала 1147,54 грн. У січні 2006 року відповідні показники в бюджетній сфері дорівнювали 684,96 і 560,96 грн (тоді як один євро у січні 2006 року коштував 6,40 грн), що нібито свідчить про зростання. Але слід зазначити, що ці величини вказані без відрахування податків і навіть у цьому надзвичайно низькі порівняно із середнім доходом фінансистів 1727,64 грн. До того ж вони незіставні зі зростанням цін на товари та послуги. У 2010 році той самий показник становив 1583 грн у секторі освіти (але це знову ж мізерна величина порівняно із фінансовим сектором, де середня заробітна плата становить 4179 грн, а також порівняно з такими секторами, як комунальні послуги або транспорт, де ця величина перевищує 2000 грн)¹. У підсумку кілька категорій працівників — учителі, лікарі, співробітники міліції, а також пенсіонери — просто не в змозі прожити на ті суми, що їм виділяє держава, і змушені якимось чином компенсувати брак грошей. Я вже якось згадував, що вимога “додаткових платежів” у вищих навчальних закладах зумовлена обмеженими коштами, що їх виділяють професорсько-викладацькому складу, відтак університети *de facto* стають приватними [Polese, 2006c]. Висновки цього аналізу можна поширити також на інші сектори громадського життя. Це спричинене тим, що в українському суспільстві й досі не втратили сили сімейщина, кумівство і соціально-економічні мережі, що вможливають для індивіда доступ до низки благ — безкоштовної медичної допомоги, освіти, оформлення документів, соціальної допомоги, яких він не може отримати просто в рамках відносин між громадянином і державою.

У рамках цього аналізу важливі такі елементи подарунка, як моральні й соціальні зобов'язання, а також обопільність і (відносна) спонтанність. Теоретично це означає, що навіть тоді, коли з подарунка розпочинається шерех взаємних обмінів, початкова дія спрямована радше на те, аби щось дати, а не отримати у відповідь. Це розкриває “таємницю подарунка”, як її розумів Герард [Gerard, 1998: р. 72]. Аналіз подарунка дає змогу збагнути його соціальний смисл, але не відповідає на запитання: чому одна людина несподівано вирішує запропонувати подарунок іншій?

Існують різні визначення корупції. Я у цій статті вживаю дефініцію Палмера [Palmer, 1983], який потлумачує корупцію як “використання суспільних функцій в особистих цілях”. Слід наголосити, що значення слова “зловживання” також варіює залежно від місцевих правових і культурних стандартів [Tanzi, 1998: р. 8–10]. Усвідомлення цього факту допомагає зрозуміти, якого значення надають суспільним функціям у країнах, подібних до

¹ Дані Держкомстату України (<http://www.ukrstat.gov.ua>).

України. Людина виконує ту чи іншу суспільну функцію, коли служить своїй країні. Це має відбуватися за контрактом: працівник пропонує свою працю — держава за це забезпечує його матеріальні потреби. Що ж відбувається, коли держава не в змозі забезпечити потреби людини? В Україні численні суспільні функції оплачуються напрочуд негідно, та й виплата зарплатні може затримуватися на кілька місяців. Чим це може обернутися для контракту між громадянином і державою?

Використання суспільних функцій в особистих цілях означає досягнення добробуту індивіда на шкоду державі. Якщо зважити на контекст цих випадків, чи має сенс така інтерпретація, якщо держава так чи інакше вже заподіяла шкоду індивідові? У випадку *електропотяга*¹ [Polese, 2006a] саме держава гальмує економічний розвиток країни, бо дозволяє монополії протекціоністів, очолюваній місцевими олігархами, завдавати шкоди добробуту своїх громадян. Отже, чи можна говорити про корупцію та заподіяння шкоди державі, якщо контрабанда існує (і, можливо, ще довго існуватиме), компенсуючи неспроможність держави, яка не забезпечує добробуту своїх громадян?

Перемикання моральних стандартів

Коли держава нехтує своїми обов'язками, виникає широкий спектр “прийнятних реакцій” державних службовців. Інколи можна погодитися, що “працівник” не відчуває жодних зобов'язань стосовно держави і відмовляється працювати, але він має принаймні не заподіювати шкоди своїм співгромадянам. Наприклад, якщо лікар висуває грошову винагороду як *conditio sine qua non* для допомоги пацієнту або держслужбовець вимагає гроші, щоби забезпечити кого-небудь роботою у своєму департаменті, їм варто добре подумати про наслідки своїх дій. Так, у випадку державного службовця прийняття на роботу некомпетентного спеціаліста може завдати серйозної шкоди громадянам з боку держави.

Подарунок і корупція — не самоціль, вони залежать від обставин, і одне визначення не можна застосовувати в усіх випадках, не зваживши на особливості конкретного суспільства. Приміром, пропозиція коробки цукерок викладачеві зовсім по-різному потлумачується в Одесі й у Лондоні. З огляду на обставини, за яких відбувається обмін, Г.Гарисон [Harrison, 1999] зазначає, що в африканських суспільствах грошовий обмін може слугувати точним сучасним еквівалентом обміну подарунками. У цьому сенсі корупцію в Африці деякі вчені-суспільствознавці завжди вважали втіленням культури традиційних подарунків чиновникам. Це передбачається логікою сімейної, сільської та племінної лояльності.

¹ У статті мається на увазі, що тіньова економіка виникла як відповідь з боку місцевих торговців на засилля монополії, її альянс із владою, що призводить до низької якості й дефіциту товарів, високих цін і відсутності робочих місць. У результаті електричка між Одесою та Кишиневом виконує функцію створення незалежної — і неконтрольованої — економічної системи, вигідної всім акторам. Торговці можуть переправляти (контрабандним шляхом) товари й одяг до Молдови і Придністров'я, співробітники митниці поповнюють свої доходи, а пересічні громадяни можуть придбати товари, котрі б не змогли купити на ринку (або ж ці речі обійшлися їм набагато дорожче).

Перехід від об'єктивних — державних — моральних стандартів до суб'єктивних [Wanner, 2005], що відбувається в пострадянській Україні, потребує розгляду всіх особливостей цього суспільства, перш ніж аналізувати саме явище. Це відповідає антропологічному методу, на думку Гірца [Geertz, 1973], оскільки цей дослідник вважає контекстуалізацію феномена сутністю етнографічного дослідження. Слід згадати, що говорили з цього приводу Й.Расанаягам [Rasanayagam, 2003] і П.Фогарті [Fogarty, 2005]. Перший із них відзначає розрив між місцевою мораллю і моральними стандартами, застосовуваними міжнародними інститутами стосовно Узбекистану, де частка респондентів вважала, що “незначна корупція” нікому не завадить. Друга показала, як у молдавському суспільстві ярлик “корупція” справляє (хоча й незначний) моральний вплив на місцевих жителів, які певні, що “всі це роблять і вважають, що це погано”. Якщо “корупція” вкорінена в суспільстві й деякою мірою соціально прийнятна, чи правильно таврувати грошовий обмін як корупцію завжди і скрізь? У багатьох, якщо не в усіх дослідженнях стосовно хабарництва у пострадянських суспільствах увиразнюється ідея подвійної моралі — щодо всіх різновидів обміну. Ставлення місцевих жителів до обміну грошима, товарами і послугами часто подвійне. Іноді вони визначають ці оборудки як правопорушення, коли розмірковують про корупцію на рівні держави. Натомість самі незрідка ставляться до цього як до різновиду “подяки” (особливо коли йдеться про медиків), без чого певній категорії людей (переважно лікарям і педагогам) просто не вижити. Ця подвійність пов'язана з безпосереднім значенням слова “хабар” у російській та в українській мовах (що походить від слів “узяти, брати”). В англійській мові це слово — *bribe* — із моральної точки зору більш уразливе (бо означає ще й “підкуп”). Зазвичай слово “хабар” у повсякденному житті використовують для опису дії когось іншого; тоді як, розповідаючи про себе, люди часто-густо кажуть “зробити подарунок” або “зацікавити”. У деяких випадках люди також не схильні вживати це слово, оскільки, як стверджує більшість, невеличкі суми лікареві є радше подякою, ніж хабарем¹. В Україні слово “хабар” — тепер не табу, і люди готові вживати його, розповідаючи про власні дії: “Я дав невеличкого хабара, і все владналося”. Проте в офіційному дискурсі його уникають. Наприклад, у телевізійному інтерв'ю з приводу нової адміністрації у січні 2005 року, після обрання Ющенка Президентом країни, харківський губернатор, пояснюючи, чому пішов з посади, послався на неприязне ставлення нової адміністрації, котра, на відміну від попередньої, не пропонує їм жодних “подарунків”.

Щоби поширити концепцію подарунка на інші категорії економічних трансакцій, я зібрав деякі відомості, що будуть подані далі. Ітиметься про

¹ Ставлення до цих способів обміну залежить від двох основних чинників. Один — це суми грошей, що їх доводиться сплачувати: люди з великим розумінням ставляться до скромних підношень, ніж до великих сум. Другий чинник — це взаємовідносини з людиною, яка пропонує подарунок. Коли респонденти говорять про себе чи про близьких знайомих, вони нібито не засуджують морально сам акт дарування і солідарні з лікарями; проте коли мова заходить про незнайомих лікарів чи незнайомих людей, охочіше говорять про “хабар” і стверджують, що Україна корумпована.

найбільш обговорювані місця роботи в Україні: вищі навчальні заклади, лікарні і посади ДАІ.

Університетський “моральний кодекс”

Дмитро — студент медичного інституту в Одесі. Щоб скласти іспит, він “подарував” викладачеві 10 доларів. Світлана в аналогічній ситуації запропонувала викладачеві пляшку коньяку після того, як склала іспит. У цьому разі я стверджую, що межа між корупцією і даруванням подарунка настільки розмита, що далеко не завжди можна погодитися з думкою В.Папави та Н.Хадурі [Papa, Khaduri, 1997] про те, що, кажучи про корупцію у вищих навчальних закладах Росії, не можна допускати “послаблення”, оскільки це, власне, поставить країну на коліна¹. Справді, використання посадових повноважень для особистого зиску (подарунків — у вигляді грошей або товарів), згідно із думкою Л.Палмера, рівнозначне корупції як такій. Але я б хотів обговорити посадові обов’язки викладача і його особисту вигоду від подарунка в особливому контексті.

Михайло, викладач університету, розповів таке:

“Дехто з моїх колег вимагають гроші від студентів або подарунки як неодмінну умову складання іспиту. Я згоден, що це вартє осуду і підриває підвалини нашої країни. Але коли студент [який вихваляється, що склав у такий спосіб кілька іспитів] приходить до мене і намагається скласти іспит з мого предмета, мої аргументи такі: я знаю, що рано чи пізно він іспит складе; і я також знаю, що не його провина в тому, що він зобов’язаний отримати університетський диплом, щоби потім працювати, адже в Україні неможливо знайти роботу, не здобувши університетської освіти². У цьому випадку він складе іспит; проте я сприймаю це як особисту послу-

1 Стосовно того, що “поставить країну на коліна”, я зараз працюю над статтею, яка демонструє, що неофіційні платежі не справляють непоправного впливу на якість викладання чи досліджень в Україні.

2 В Україні, подібно до багатьох інших пострадянських країн, спадок Радянського Союзу і його програм загальної освіти перетворив вищу освіту на обов’язкову умову, щоб дістати роботу у сфері розумової праці і навіть виграшну умову у сфері фізичної праці (іноді, щоби працювати в магазині, доводиться конкурувати з тими, хто має університетський диплом). Невпинне зростання попиту на вищу освіту наражається на очікування з боку викладачів ВНЗ вищої зарплати. Відповідно до ринкових принципів вартість освіти зросла, як і кількість вступників: державні університети приймають дедалі більшу кількість студентів, знижуючи бар’єри прийому, і з’являється дедалі більше приватних університетів — іноді навіть таких, що не мають акредитації, де викладачі отримують так звані змішані зарплати, а студенти мусять сплачувати більше, ніж у державних університетах (принаймні офіційно).

Середній рівень підготовки студентів державних університетів знизився. Практично безграмотних і без жодного інтересу до навчання людей регулярно зараховують на навчання (оскільки забезпечують дохід університету, чи то державному, чи то приватному). Відтак, викладач опиняється перед вибором: поставити студенту на іспиті задовільну оцінку й тим самим посприяти культурній деградації країни або ж “зрізати” його на іспиті, а потім виправдовуватися перед деканом після того як студента виключать і він перестане сплачувати за навчання.

гу. Своєю чергою, якщо він пропонує пляшку спиртного або коробку шоколадних цукерок, я не відмовляюся — це лишець подяка за мої дії”.

Це розповів один із викладачів, який працює в державному секторі; теоретично держава має отримувати вигоду від цього працівника. Однак ця людина заробляє 200 доларів на місяць із навчальним навантаженням 900 годин на рік; причому він отримує тільки за години викладання, а не за дослідження, які здійснює у “вільний від роботи час”. Робота на такій посаді означає, що тебе забезпечує держава, але в даному разі цього не відбувається: ви розумієте, що неможливо прогнати дітей (їх у нього двоє) і оплатити рахунки, якщо маєш дохід у 200 доларів. Крім того, співробітники університету мають проводити наукові дослідження, і тим самим вони корисні суспільству. Але парадокс полягає в тому, що держава, як уже згадувалося, не компенсує у фінансовому еквіваленті час, витрачений на дослідження.

Важко уявити цей обмін як класичний приклад обміну подарунками за теорією Мосса [Mauss, 1924], оскільки це не породжує жодних соціальних зв'язків¹. Малоімовірно, щоби між викладачем і викладачем або викладачем і студентом виникли якісь соціальні взаємовідносини після такої трансакції. Оскільки Мосс також говорив про суто економічний обмін, в інтерпретації викладача ця оборудка полягає в тому, що, приймаючи іспит, він думає: “Гаразд, хлопче, я розумію, що ти не народжений для навчання в університеті, але я також розумію, якщо ти не отримаєш університетського диплома, тобі буде дуже важко знайти роботу. Я прийму іспит, щоб не перекрити тобі шляхів до нормального життя”. Коли студент дарує подарунок після іспиту, він розмірковує так: “Дякую викладачеві, хоча я й не надто цікавлюся його предметом. Але я розумію, що якби він жив на державну зарплату, то напевно помер би з голоду, тому й хочу зробити подарунок у відповідь і запропонувати йому те, що він не в змозі придбати на свій мізерний дохід”.

Спроба теоретизації університетського обміну

Що відбувається, якщо замість товару пропонують гроші? Дж.Патіко [Patino, 2002: р. 355] вважає, що існує чітка відмінність між пропозицією грошей і “шоколаду з коньяком”, оскільки в останньому випадку має місце “особистісне” ставлення до викладача. Однак Вонер [Wanner, 2005] стверджує, що іноді викладачі повертають шоколад у магазин, щоб отримати за нього гроші. Це неявним чином зменшує різницю між грошовим обміном і пропозицією товарів споживання. З точки зору закону різниця також незначна. Підношення — як у вигляді грошей, так і у вигляді товарів — підлягають покаранню як корупція, хоча відмінність виявляється на соціально-культурному рівні. Вибір того чи того подарунка часто визначається віком дарувальника. За часів Радянського Союзу деякі речі цінувалися більше за гроші, тому пляшка доброго шампанського сприймалася куди поважніше,

¹ Хоча дискурс Мосса стосується матеріальних товарів, ми можемо продовжити аналіз, абстрагуючись і від товарів, і від послуг, зважаючи на нові віяння в сучасних суспільствах.

ніж незначна сума грошей; пам'ятаючи ті часи, люди старшого віку найімовірніше вчинять відповідно до радянського культурного коду; тоді як сьогодні, за нового вектора споживання, ця тенденція змінилася, і молодь уже діє згідно із “новим” кодом.

Взявши за приклад Кетрін Вонер [Wagner, 2005], яка запитувала, яким чином використовується подарунковий шоколад, я теж запитав лікаря, що він робить зі своїми “подарунками”. Він сказав, що коробки цукерок дарує медсестрам або віддає на святкування днів народження. І одразу запропонував скуштувати шоколад, походження якого не викликало сумнівів! Те, коли і яким чином відбуваються трансакції, також важливе для нашого аналізу, що демонструє приклад, наведений Юлією:

“Я викладала в Академії... У день іспиту староста групи підійшов до мене і несміливо каже: “Пані... , я зібрав гроші за іспит [?!]. Будь ласка, от вони. Я нікого не забув, усі сплатили порівну. Дякуємо Вам за те, що працювали з нами”¹.

Це не єдиний шлях отримання грошей у вищому навчальному закладі; ніхто не наважився розповісти мені, як він отримував підношення, але я зібрав низку інтерв'ю зі студентами з описом умов складання іспитів. У деяких випадках існують розцінки, що їх визначає викладач, і банкнота у заліковці робить можливою ту чи іншу оцінку залежно від сплаченої суми. В інших випадках достатньо відвідувати курс, щоб отримати мінімальну оцінку². Є також проміжні варіанти. Одна із опитаних — Катя — розповіла мені:

“Коли я була студенткою факультету психології, існувало два способи скласти іспит. Можна було вивчити весь матеріал і скласти іспит або ж просто заплатити за це; відверто кажучи, так можна відрізнити студента, який воліє працювати в даній сфері, від того, хто бажає просто отримати диплом, аби прикрасити свій кабінет. Разом із тим я знаю кількох успішних студентів, які після закінчення навчання кардинально змінили рід занять і заснували свій бізнес”.

Під час обговорення з колегами способів визначення трансакції як корупції або як обміну подарунками слід згадати певні чинники. По-перше, звертають увагу на регулярність таких дій: ідеться про звичайну практику конкретного викладача чи він учинив так “лишень” раз або двічі. Є люди із поганою репутацією, котрі постійно приймають подарунки, тоді як інші — епізодично. Ще одна особливість полягає в тому, коли приймають подару-

¹ Практика отримання “змішаних” доходів завдяки дрібним подарункам є загальноприйнятною і вважається відносно моральною (у певних межах). Моя дружина розповідала, що під час консультації зі своїм лікарем вона натякнула, що працює викладачем в університеті. А лікар запитав, чи дають їй студенти якісь хабарі. Діставши негативну відповідь, прокоментував: “Бідолашна, навіть студенти нічого не компенсують. Треба шукати іншу роботу, де вам принаймні робитимуть невеличкі подарунки”.

² Кількість студентів, що відвідують ваші лекції, може бути джерелом престижу в межах кафедри. Звісно, чим більше, тим краще, тож, як повідомив респондент, ви можете дотримуватися політики ставити “задовільно” лише за те, що студенти відвідують ваші лекції.

нок — до чи після надання послуги. Зрештою, один із моїх колег дав визначення, яке мене задовольнило: “Якщо я щось отримую, це подарунок, а якщо вимагаю — хабар”.

Я уже зазначав [Polese, 2006c], що найчастіша причина такого роду стратегій у сфері освіти — слабка роль держави, що виділяє мінімальні кошти на освітні інститути (включно зі школами), ба навіть заохочує такі форми, щоб не підвищувати зарплат. Умови роботи вчителів і викладачів вищої школи настільки жалюгідні, що провокують відплив інтелекту з країни або змушують тих, хто залишився, збільшувати свої доходи, працюючи одночасно на двох-трьох роботах, і виживати завдяки повсякденній практиці обміну підношеннями (чи то предметами споживання, що в даному разі не так уже й важливо) з іншими верствами суспільства. З іншого боку, не створюючи робочих місць для тих, хто не має вищої освіти, людей змушують вступати до вищих навчальних закладів, задовольняючи високий попит на університетську освіту; таким чином, кількість абітурієнтів, за старим законом ринку, зростає. Але зростання кількості зовсім не перетворюється на якість. У результаті: а) у середньому наукова віддача кожного ВНЗ стає дедалі нижчою; б) наче гриби після дощу розмножуються університети, чиї походження і методи викладання невідомі, а кваліфікація викладачів — вельми сумнівна.

Щоб іще глибше зрозуміти картину того, що відбувається, пропоную проаналізувати ще одну “гарячу точку”, найбільш корумповану, на думку українців.

“Техніки виживання” лікарень

Друг зазнав травми під час футбольного матчу. Нам довелося піти в лікарню, щоб дізнатися, що сталося з його оком. Лікар прийняв нас (це було після опівночі), оглянув його, виписав ліки. Коли ми виходили, мій тесть поклав лікарю в кишеню 20 грн і подякував. Щойно ми прийшли додому, моя дружина запитала, чи заплатили ми за послугу. Запитання можна перефразувати: чи дали ми лікарю хабара за послугу? Оскільки медична допомога в Україні — як стверджує Конституція — безкоштовна, можна пояснити те, що відбувається, як хабар, необхідний для отримання медичної допомоги. Дещо іншу інтерпретацію пропонує Лілія, лікар:

“Я заробляю 600 грн на місяць (близько 90 євро), із яких 100 іде на податки. Якщо хтось приходить до лікарні й потребує допомоги, я їй надаю, але буду сподіватися, що ця людина мені віддячить. Я навчалася десять років, щоб отримати це місце. Пацієнти отримують професійну допомогу. А ми не можемо прожити на ті гроші, які нам дає держава”.

Вона також пояснює, що не могла знайти роботу в Одесі, бо тамтешній лікар запросив у неї 3000 доларів, щоб вона могла отримати це місце. Зрештою їй удалося знайти роботу в Іллічевську (місто у 30 хвилинах їзди від Одеси), де вона зараз і працює.

Пологи чи які-небудь види операцій — це взагалі окрема розмова. Нормальною практикою вважається знайти лікаря, який, на думку пацієнта, має достатні уміння і кваліфікацію, і “зацікавити його”, щоб він займався вами. Більшість лікарів приймають пологи за певну плату, тож достатньо запита-

ти, щоб дізнатися, скільки це коштуватиме. Якось мені довелося почути розмову двох вагітних жінок:

“Я б хотіла народжувати з допомогою лікаря... але я ще не змогла зібрати достатню суму грошей, тому я не можу сподіватися на допомогу надійного лікаря. Ну що ж, врешті-решт, прийду і буду народжувати. Раптом мені допоможе якийсь незацікавлений лікар?”

Як вважають П.Гаал [Gaal, 2006] стосовно Угорщини і М.Лонкіла [Lonkila, 1997] стосовно Росії, очевидно, існує узвичаєна думка, що без неофіційної оплати ви не матимете доступу до якісних послуг. Це підтвердили слова мого родича з України, коли я підшукував для дружини гідну лікарню в Німеччині: “... ви не знайдете доброї лікарні... поки не дасте хабара сестрі, це все спростить”.

А якщо це державний службовець?

Ці випадки, особливо дрібні трансакції, слід переглянути, подібно до того, як це було показано на прикладі вищих навчальних закладів. Причиною, через яку я б не хотів відносити їх до категорії корупції, є те, що державний службовець в Україні не одержує реальних благ від держави. Тому я не можу їх вважати повноцінними державними службовцями. Якщо держава не доплачує своїм працівникам, є два варіанти: вийти з гри чи збільшити свої доходи, занурившись у круговерт залежностей і обмінів. Понад те, ці трансакції ґрунтуються на квазіособистісних засадах, коли обидві сторони мають можливість обговорити, що і як давати. Лікар приймає рішення щодо виду послуг, керуючись своїми можливостями (і сумлінням), а пацієнт пропонує щось¹ відповідно до умов лікування й отриманих послуг.

Це справедливо для дрібних трансакцій. Інша річ — серйозні операції — коли наявний у лікаря преїскурант послуг на допомогу при пологах та інші послуги знеособлює обладнання, тому “зобов’язання” конкретизують заздалегідь². При цьому взаємини набувають форми усного контракту. Я б радше розглядав цю трансакцію у термінах обміну на рівні примітивного суспільства, ніж як корупцію. Держава, яка не здатна виконувати свою роль, тобто забезпечувати захист і безпеку громадян, не існує; або ж існує в теорії, але відсутня на практиці. За відсутності держави соціальні функції втрачають свій зміст; єдиний обов’язок лікаря — “відпрацювати” як мінімум ті робочі години, які передбачає його платня у 90/200 євро, не завдавши при цьому шкоди пацієнтам. Крім того, різноманітні ціни, що їх устанавлюють лікарі, можна

¹ Навіть якщо вас примушують платити, ви можете не робити цього. Один респондент розповів, що його просили заплатити за аналіз крові. Спершу він відмовлявся, мотивуючи тим, що медичне обслуговування в Україні безкоштовне, потім тим, що у нього немає грошей до зарплати (що відповідало дійсності). Зрештою він не заплатив. Утім аналізи, несподівано для нього самого, були зроблені, й він отримав безкоштовне медичне обслуговування, як і записано в Конституції України.

² Нормальна практика — заздалегідь узгоджені ціни між лікарем і пацієнтом. Потім лікар може зажадати передоплату чи “повірити” пацієнтові.

увявити як функцію їхнього престижу і компетенції, тож можна навіть побудувати графік “попиту-пропозиції”. Більш затребувані медики і коштують дорожче, відповідно до законів ринкової економіки. Результатом усього цього є те, що в Україні *de facto* всі лікарні стали приватними. Пацієнти сплачують за те, що отримують: коли жінка записується до лікаря для надання медичної допомоги під час пологів, її можуть попросити купити ручку, кілька блокнотів і чорний маркер, щоб фіксувати стан її здоров’я, оскільки в лікарні навіть цих речей може не бути, позаяк бюджетом такі витрати не передбачено. Побічний ефект полягає в тому, що неможливо зажадати компенсації від страхової компанії (що можливо на Заході), оскільки квитанції на такі трансакції ніхто не виписує. Аналогічним чином лікарі не сплачують податків зі своїх доходів і навряд чи готові вкладати “свої” гроші у придбання обладнання для лікарень — хоча це допомогло б їм у роботі. Але все могло б бути по-іншому, якби пацієнти, потрапляючи до лікарні, сплачували офіційно.

Трансакція, про яку йшлося раніше, — “заплати мені, і ти матимеш тут роботу” — єдина, що потрапляє в категорію корупції в рамках нашої теорії, оскільки вона завдає шкоди суспільству заради чієїсь особистої вигоди: вибір майбутнього лікаря на підставі грошей, які він заплатить, а не відповідно до його компетенції, призводить до порушень у роботі системи, а саме до того, що на робочому місці опиниться лікар, який може зашкодити своїм пацієнтам.

“Міліціонер теж людина”

Машину Марії зупинив співробітник ДАІ, бо вона проїхала перехрестя на червоне світло. Марія поклала 10 грн у “права” і віддала їх йому. Після цього вона могла спокійно їхати далі. Смысл подібної обробки цілком зрозумілий. Проте слід розповісти і про такий випадок.

Сергій їде додому, і його машину зупиняють для контролю. Після перевірки документів на машину співробітник ДАІ просить показати дозвіл на їзду на газовому паливі. Перевіривши дозвіл, міліціонер каже, що штамп про цей дозвіл не проставлений у техпаспорті автомобіля, тому Сергій має сплатити штраф відповідно до закону. Технічний паспорт — це ламінований документ, в якому неможливо (не кажучи вже, що незаконно) щось написати після дати випуску автомобіля. Нагадавши це постовому, Сергій записує його ім’я і каже, що повідомить про цей випадок компетентні органи. Реакція міліціонера виявляється несподіваною. Він кричить: “Та якби моя зарплата була у п’ять разів вища, я б ніколи не зупиняв таких, як Ви”. Сергій запитує, скільки коштує його сумління, тобто скільки грошей він хотів би отримати, щоб дозволити водію їхати далі. Оскільки його ім’я вже записане, постовий нічого не відповідає, але тепер уже намагається звинуватити Сергія “у водінні в нетверезому стані”¹.

¹ Врешті-решт Сергій змирився із ситуацією, нічого не заплатив і пішов додому цілий і неушкоджений (щоб заспокоїти читача).

К.Гемфрі [Humfrey, 2002: р. 143–145] правильно називає більшість таких випадків — коли міліціонер зупиняє машину, бере гроші у водія і відпускає його, незалежно від порушення — “даниною”, що підтверджує статус міліціонера як людини, яке керує вулицею. Разом із тим важливо визнати, що ситуація насправді складніша, бо такі платежі не завжди стягуються в Україні, й у деяких випадках водій виявляється вільним від фінансових зобов’язань. По-перше, є низка способів переговорити зі співробітником ДАІ. Опитувані розповідають, як їм удавалося уникнути зіткнення із законом завдяки таким магічним фразам, як: “У мене взагалі немає грошей” або “У мене в машині іноземець, і ми спізнюємося”. До того ж водій може уникнути поборів, якщо міліціонер з якихось причин поставиться до нього зі співчуттям: один із опитаних кілька разів виходив сухим із води, показавши упаковку памперсів і пояснивши, що їздив у найближчу аптеку, бо дитина дуже хвора. У співробітника ДАІ теж можуть бути діти. А один з епізодів виявився для мене особливо показовим. Я працював перекладачем іноземної делегації під час парламентських виборів в Україні у 2006 році. ДАІ зупинила нашу машину, і я запропонував Михайлу, водієві звичайного старенького авто, — щоб делегація показала свої дипломатичні картки. Водій відмовився і додав: “Документи у мене в порядку, вони нічого мені не зроблять”.

Тож якими є правила? Коли потрібно платити постовому ДАІ? Якою мірою схожі ці випадки? Здебільшого міліціонери очікують якоїсь “винагороди” у результаті своїх дій, але водії реагують по-різному. Для повноти картини слід згадати, що середня зарплата міліціонера коливається від 600 до 1000 грн. Він ніяк не може прожити на такі гроші. На відміну від викладача університету, у нього немає можливості розпоряджатися власним часом і працювати ще на двох-трьох роботах. Понад те, як мене повідомили, міліціонери залежать від своїх начальників, котрі вимагають здавати певну суму “виторгу” на місяць. Інакше “нестачу” треба заповнити товарами або виконанням певної роботи¹. Тому їм доводиться вичікувати в певних “стратегічних” точках, де можна зупинити машину з нетверезим водієм і спробувати виручити якнайбільше грошей. У такий спосіб вони поповнюють і доходи своєї сім’ї. Це може пояснити мотивацію їхньої поведінки. Утім, я все одно спробую довести, що деякі цього штибу трансакції можна не вважати хабарами.

Співробітник ДАІ, відповідно до його обов’язків, повинен зупинити водіїв, котрі порушують правила дорожнього руху, — так само, як лікар повинен лікувати пацієнтів. Зупинення машини в першому випадку цілком законне, тоді як за звичайної перевірки ми не можемо покладатися на чесність міліціонера. Водій, якого зупинили, опиняється перед вибором —

¹ Як розповів інформант, передбачається, що міліціонери мають приносити певні суми грошей своїм начальникам. У противному разі їх можуть використовувати як чорноробів. Приміром, якщо начальник будує дачу [заміський будинок], їх можуть попросити забезпечити будівництво цеглою, іншими матеріалами ба навіть працювати там у свій робочий час. Ця інформація стосується періоду перебування при владі Кучми. Хоча мені говорили, що за Ющенка в міліції не спостерігалось такої жадібності, проте конкретної інформації стосовно цього я не маю.

сплатити “штраф” готівкою і поїхати за дві хвилини або ж уплутатися в тяжку бюрократичну процедуру, що може тривати місяцями. Між цими випадками і раніше згаданими (університет і лікарня) є дві істотні відмінності: перше — трансакція відбувається в зворотному порядку (компенсація до, а не після “послуги”); друге — до лікаря або викладача ми відчуваємо більше симпатії, ніж до того, хто стягує штрафи. Трансакцію за участі водія і мільціонера можна було б витлумачити так: перший отримує “додаток” до зарплатні, другий — позбувається бюрократичної тяганини, а суспільство виграє в тому, що водій може запам’ятати, що закон слід поважати і тоді можна буде уникати таких наслідків¹. Єдиний, хто виявляється у програвшій, — це держава, яка не відіграє жодної ролі й не може платити своїм громадянам відповідним чином, — вона не може отримати своєї компенсації від трансакції, якої “ніколи не було”.

Природа цих платежів доволі складна, але все одно ближча до “добровільної пропозиції” чи нехай не завжди спонтанного і не всіма схвалюваного акту солідарності, ніж до данини чи хабара. Проте важко класифікувати цю трансакцію як суто обмін подарунками, адже добровільність подарунка все ж таки відсутня. Хоча є аргумент і на користь схожості з подарунком, як у випадку з офіцером патрульної служби [Polese, 2006a], — мовляв, його економічне становище ближче до становища інших людей, залежних від суспільства. Однак це зводить нанівець функцію держави як такої, оскільки вона виявляється нездатною навіть прогудувати своїх підлеглих. Натомість поведінка індивіда не дуже пов’язана із подарунком, який він отримує (див. приклади з університетом і лікарнею).

Хто може засуджувати “хабарництво”?

Різні за часом, простором і модальністю, всі три згадані вище ситуації мають також певні спільні моменти. По-перше, вони властиві економіці перехідного періоду, як у випадку з Україною. На Заході існують інші шляхи отримання вигоди зі свого становища та інші рівні ризику. Як зазначив М.Бові [Bovi, 2003], економічне шахрайство стосовно держави відбувається тоді, коли громадянин не бачить переваг у грі за правилами. Наприклад, якщо держава не в змозі заохочувати платників податків, навіщо працювати відкрито замість залишатися “в тіні”? По-друге, всі описані трансакції караються законом і класифікуються як корупція. Українська юриспруденція уточнює, що гроші або компенсація (винагорода) можуть бути сплачені до або після оборудки, але це не впливає на її кримінальну природу. По-третє, всі ці трансакції завдають шкоди економіці, оскільки створюють несправедливий розподіл доходів. Якщо гроші отримано законним шляхом, то дохід декларується і подальший податок приносить користь населенню, а не тільки тому, хто отримав ці гроші.

Виходячи із західної логіки — коли держава функціонує і може використовувати ці додаткові доходи для блага своїх громадян — цілком зрозуміло,

¹ Я обмежуся обговоренням випадку цивільного права. Коли водій порушує Кримінальний кодекс, чи можна зводити цю справу до сплати певної суми готівкою, не знаю.

що в багатьох доповідях ідеться про корупцію в Україні, що цілком охопила країну і підриває її економіку. Проте чи не є цей висновок проявом західного етноцентризму? Який лікар погодиться працювати в державному медичному закладі, а викладач — у державному ВНЗ суто за таку заробітну плату? Вживати слово “корупція” стосовно виявлення подяки лікарю з боку пацієнта — означає не брати до уваги реалії українського життя. Таким чином, я не можу погодитися з точкою зору П.Темпла і Г.Петрова [Temple, Petrov, 2004] і стверджую, що практика “ти мені — я тобі” дала змогу цьому суспільству вижити за наявної економічної і бюджетної політики, що завзято ігнорує потреби лікарень, шкіл, вищих навчальних закладів і установ виконавчої влади.

Між подарунком і хабарем

Відмінність між хабарем і подарунком виявляється набагато складнішою, ніж видавалося на початку статті. Ми можемо розглянути три основні характеристики подарунка: обопільність, добровільність і невідчужуваність подарунка як соціального факту початку взаємовідносин. М.Мосс обстоював ідею обопільності подарунка, але ця обопільність може підтримуватися різноманітними шляхами. У деяких випадках [Tanzi, 1991] це асоціюється із хабарем. У літературі про хабарництво в колишньому Радянському Союзі розрізняють довгострокові економічні взаємовідносини [Леденева, 1998], названі “блатом”, і трансакції, що мають характер безпосередньої обопільності хабара — *do ut das*. Але така модель не в змозі оцінити значення частково добровільного економічного обміну, який спрямований на особисту вигоду і який до того ж важко класифікувати суто як хабар або як подарунок.

Добровільність тісно пов’язана з обопільністю. Ми не можемо знати, коли нам збираються запропонувати подарунок, але відповідна дія найчастіше очікувана. Принаймні можна сказати, що маємо справу з подарунком, коли відповідна дія очікується, але її не вимагають. Якщо ж висувається вимога, то втрачається характер добровільності. Хоча в деяких випадках загадка подарунка може виявитися загадкою хабара. Не завжди очікуються неофіційні платежі і в лікарнях, і в університетах, і на постах ДАІ, і людина має навчитися розрізняти, коли і як платити (і чи платити взагалі). У цьому плані я зібрав стільки ж випадків платних консультацій, скільки і безкоштовних.

Отже, маючи справу з корупцією і подарунком, слід звернути увагу на: а) аналіз властивих саме цій місцевості концепцій моралі і подарунка; б) розмитість межі між хабарем і подарунком та існування “перехідної зони” між ними, що може містити певні різнірідні явища. Якщо це так, то категорій подарунка і хабара недостатньо для пояснення складності економічних відносин у сучасному перехідному суспільстві. Щоби краще розуміти українське сприйняття цих платежів, я пропоную вважати і подарунок, і хабар проявами одного феномена — економічної і соціальної взаємодії людей. Розмежовуючи ці два явища, ми можемо вважати подарунок і хабар двома точками одного відрізка. Рухаючись зліва (подарунок, добровільний, вільний від взаємних зобов’язань) направо (хабар, який позбавлений добровільності і передбачає взаємні зобов’язання), ми можемо виявити різні способи обміну, які не є ані

подарунком у чистому вигляді, ані суто хабарем. Та все одно деякі спільні риси подарунка і хабара ми можемо назвати напівподарунком-напівхабарем (*brift*, або *half bribe half gift*). Тоді подарунок зліва направо може виглядати так: подарунок — напівподарунок-напівхабар (обмін) у лікарні — напівподарунок-напівхабар (обмін) в університеті — напівподарунок-напівхабар (обмін) на посту дорожньо-патрульної служби (хабар).

Висновки

Економічні трансакції, хоч би як ми їх називали, лежать в основі українського суспільства й економіки. У деяких випадках, і з цим погоджується більшість учених, вони завдають збитків соціальним і економічним структурам країни; в інших випадках їх можна розглядати як “допомогу” соціально-економічній системі, що навіть не гарантує розподілу благ і сама потребує “допомоги”. Практично все економічне життя пронизане соціальними мережами і різними видами неофіційного обміну, що, як і за радянських часів, ні для кого не є сюрпризом. А всі практики, що сформувалися в СРСР, неможливо викреслити з ринкової економіки, що зароджується. Проте ми не можемо залишати без уваги особливості, властиві українській культурі і суспільству, і застосовувати універсальне визначення корупції, яке б нівелювало деякі місцеві традиції соціально-економічної взаємодії. Приміром, одна з моїх колег погодилася прочитати дуже цікаву лекцію в суботу; після лекції їй подарували квіти. Дарувати квіти в Україні узвичаєно — як чоловікові, так і жінці — але відповідно до закону і моралі, привнесеним ззовні, цей акт вважається незаконним.

Враження від України таке, що сьогоденне розуміння корупції — з боку влади чи відповідно до звітів західних фахівців — настільки широке, що охоплює більшість аспектів соціального життя. Нездатність сконцентруватися на деяких істотних явищах і, таким чином, зосередитися на тому, як насправді треба спрямувати енергію і кошти уряду, щоб досягти результату, наражає нас на ризик піти проти соціально-економічних структур країни. Якщо завадити лікарям приймати подарунки за настільки низьких зарплат, це радше не викорінить корупцію, а підштовхне кращих фахівців до того, що вони не будуть виконувати свої соціальні функції за невпинного погіршення вже майже злидених умов лікування в лікарнях. Таким чином, корупція вимагає нового визначення — принаймні для тих випадків, коли вона допомагає людям виживати.

Література

Bovi M. (2003), ‘The Nature of the Underground Economy-Some Evidence from OECD Countries’, *JИИДТ*, no. 7: 60–70.

Fogarty P. (2005), “We all do it and we all think it’s bad”: Discourses and Practices of Corruption in Moldova’, paper presented at the Workshop: Emerging Citizenship and Contested Identities between the Dniester, Prut and Danube Rivers, 10 and 11 March, Max Planck Institute for Social Anthropology.

Gaal P. (2006), ‘Gift, Fee or Bribe? Informal Payments in Hungary’ // Transparency International Report 2006: 71–74.

- Geertz C.* (1973), *The Interpretation of Cultures*. — New York: Basic Books.
- Gerard M.* (1998), 'Essai sur le don' in *Humanités Modernes* 113 : 67–72.
- Harrison G.* (1999) 'Corruption, development theory and the boundaries of social change', *Contemporary Politics* 5 no. 3: 207–220.
- Humphrey C.* (2002), *The Unmaking of Soviet Life: Everyday Economies after Socialism* (Ithaca, NY: Cornell University Press).
- Ledeneva A.* (1998), *Russia's Economy of Favours: "Blat", Networking and Informal Exchange* (Cambridge: Cambridge University Press).
- Lonkila M.* (1997), 'Informal Exchange Relations in Post-Soviet Russia: A Comparative Perspective', *Sociological Research Online* 2 no. 3. — www.socresonline.org.uk/socresonline/2/2/9.html
- Mauss M.* [1924] (1990). 'The Gift: Forms and Functions of Exchange in Archaic Societies' (London: Routledge).
- Miller W.L., Ase B. Grodeland and Tatyana Y. Koshechkina* (2000), 'Victims or Accomplices? Extortion and bribery in Eastern Europe', in *Ledeneva, A. And Kurkchian, M. (eds.)*, *Economic Crime in Russia* (London: Kluwer Law International): 113–128.
- Palmer L.* (1983) 'Bureaucratic Corruption and its Remedies' / *Clark, Michael* (ed.) *Corruption: Causes, Consequences and Control*. — New York: St. Martin's Press.
- Papava V., Khaduri N.* (1997). 'On the Shadow Political Economy of the Post Communist Transformation, an Institutional Analysis', *Problems of Economic Transitions* 40, no. 6: 15–34.
- Parry J.* (1986), 'The Gift, the Indian Gift and the "Indian Gift"', *Man* 21: 453–473.
- Parry J., Bloch M.* (eds.) (1989), *Money and the Morality of Exchange* (Cambridge: Cambridge University Press).
- Patiko J.* (2002), 'Chocolate and Cognac: Gifts and the Recognition of Social Worlds in Post-Soviet Russia', *Ethnos* 67, no. 3: 345–368.
- Patiko J.* (2003), 'Consuming the West but Becoming Third World: Food Import and the Experience of Russianness' *Anthropology of Eastern Europe Review* 21, no. 1.
- Polese A.* (2006a), 'Border Crossing as a Daily Strategy of Post Soviet Survival: the Odessa-Chisinau Elektrichka', *Eastern European Anthropology Review* 24 no.1: 28–37.
- Polese A.* (2006b), 'The Good Samaritan' in *Adam Jones* (ed.), *Man of the Global South: a Reader* (London: Zed Books): 113–118.
- Polese A.* (2006c), 'Paying for a Free Education', *Transitions Online* (8 August).
- Rasanayagam J.* (2003), 'Market, State and Community in Uzbekistan: Reworking the Concept of the Informal Economy', *Max Planck Working Papers* no. 59.
- Srubar I.* (1991), 'War der Reale Sozialismus Modern?' *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie* 43, no. 3: 415–432.
- Stepanenko V.* (2006) 'Civil Society in Post-Soviet Ukraine: Civic Ethos in the Framework of Corrupted Sociality?' *East European Politics and Society* 20(4): 1–27.
- Tanzi V.* (1998), 'Corruption Around the World: Causes, Consequences, Scopes and Cures', *IMF Working Paper* (Washington DC: International Monetary Fund).
- Temple P., Petrov G.* (2004). 'Corruption in Higher Education: Some Findings from the States of the Former Soviet Union'. *Higher Education Management and Policy* 16, no. 1: 83–99.
- Thomas N.* (1991), *Entangled Objects: Exchange, Material Culture, and Colonialism in the Pacific* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press).
- Wanner C.* (2005), 'Money, Morality and New Forms of Exchange in Postsocialist Ukraine' *Ethnos* 70 no. 4: 515–537.
- Werner C.A.* (2002), 'Gifts, Bribes and Development in Post-Soviet Kazakhstan' // *Jeffrey H. Cohen and Norbert Dannhaeuser* (eds.) *Economic Development: an Anthropological Approach* (Walnut Creek, Lanham, New York, Oxford: Altamira Press): 183–208.

Переклад з англійської ОЛЬГИ МАКСИМЕНКО